УДК 81´373.21

Р.И. Куряева

КАЗАНСУ БАССЕЙНЫ ГИДРОНИМНАРЫ ҺӘМ ОЙКОНИМНАРЫ АРАСЫНДАГЫ ҮЗАРА БӘЙЛӘНЕШ

Анализ ойконимов и гидронимов бассейна р. Казанка позволил сделать вывод, что часть ойконимов являются производными от гидронимов. Для таких ойконимов характерны компоненты «верхний», «нижний», «баш» и др. Сами гидронимы являются наиболее древними топонимами и представляют собой гибридные имена, составленные из лексем разных языков со значениями «река», «вода». На основе этимологического анализа гидронимов можно сделать выводы о народах, населявших Среднее Поволжье, об очерёдности их миграции. На территории Среднего Поволжья имеются следы финно-угорских народов Поволжья и Сибири, самодийских, тунгусо-маньчжурских и тюркских народов Сибири, а также южных тюркских народов Причерноморья. Финно-угорский пласт является самым древним. Самый верхний пласт состоит из татарского и чувашского языков.

Ключевые слова: ойконимы, гидронимы, этимология, финно-угорские языки, языки народов Сибири, тюркские языки.

Analysis of oikonyms and hydronyms of the Kazanka river basin shows that some oikonyms are derivatives of hydronyms. In Russian such oikonyms are characterized by components «верхний», «нижний», «баш» and others. Hydronyms themselves are the most ancient toponyms and consist of the words with the meaning «water» in different languages. Etymological analysis of hydronyms shows what nations lived on the territory of the Middle Volga region. They are Finno-Ugric nations of Siberia and the Volga region, Samoyedic, Tungus-Manchurian and Turkic nations. The most ancient nations of the Middle Volga region are Finno-Ugric, the last are Tatars and Chuvashes.

Keywords: oikonyms, hydronyms, etymology, Finno-Ugric languages, Siberian nations languages, Turkic languages.

Урта Идел буеның ойконимиясен (торак пунктларның исемнәрен) тикшерү барышында күп кенә ойконимнарның елга исемнәреннән, ягъни гидронимнардан ясалганлыгы ачыкланды. Торак пунктлар һәм елга исемнәре арасындагы үзара бәйләнешне ачыклау өчен, әлеге мәкалә авторы Идел бассейнына караган гидронимнарның һәм ойконимнарының электрон фондын төзеде. Ул 10 мең берәмлеккә якын ономастик лексиканы үз эченә ала. Эш барышында очраган барлык гидрографик терминнарны да без шунда ук керттек.

Гидронимнарның этимологиясе, гадәттә, бик катлаулы, аларны өйрәнү белән аерым тикшеренүчеләр генә түгел, ә тулы бер фәнни коллективлар шөгыльләнә.

Гидронимнар һәм ойконимнар арасындагы үзара бәйләнешне анализлауны без Казансу елгасы бассейны территориясеннән

башладык. Гидронимнарга туры килгән ойконимнарны чагыштырып, түбәндәге нәтиҗәгә килдек:

а) ойконимнар тулысынча гидронимнар белән туры килергә мөмкин:

Абла, Өнсә (Инся), Арча (Арск), Казаклар, Казиле (Казыли), Кипячий, Кырлай, Коры елга (Сухая река), Сулы (Сула), Ташкичү (Ташкичу), Чабакса (Чебокса), Төбәк-Чокырча (Тюбяк-Чекурча), Көек (Куюк), Күлтәс (Култесь), Муй, Наласа, Бөреле (Бирюли);

ә) ойконимнарның гидроним белән яраштырылган **Югары, Түбән** аергычы булырга мөмкин: Югары Әрнәш (Верхний Арняш), Югары һәм Түбән Аты (Верхние и Нижние Аты), Югары Ия (Верхняя Ия), Югары һәм Түбән Курса (Верхняя и Нижняя Корса), Югары Бирәзә (Верхние Верези), Түбән Көек (Нижний Куюк), Югары һәм Түбән Пошалым (Верхний и Нижний Пшалым), Югары Масра (Верхняя Масра);

б) ойконимның татарча **баш** (верховье) топоэлементы булырга мөмкин: Ашытбаш (Ашитбаш), Субаш Аты, Казанбаш, Курсабаш, Бирәзәбаш (Верези-баш), Солабаш (Сулабаш), Яңа Иябаш (Новый Яваш), Орнашбаш (Урнашбаш), Сәрдәбаш (Сердебаш), Шушмабаш, Көекбаш (Куюкбаш);

в) рус телендә ойконимнар күплек сандагы исем формасын алырга мөмкин: Бөреле (Бирюли), Бимәр (Бимери), Киндерле (Киндери), Келәтле (Клетни), Бирәзә (Верези), Чабакса (Чебоксы), Күлтәс (Культесы), Наласа (Наласы).

а) һәм б) пунктлары ойконимнарның гидронимнардан ясалганлыгы турында сөйли, ягъни елганың исеме – беренчел, ә торак пунктның исеме икенчел булган.

Ул вакытта, әгәр ойконим **Югары, Түбән, баш** компонентларына ия булса яки күплек сандагы исем рәвешен алса, аның гидронимнан килеп чыгуы турында нәтиҗә ясарга мөмкин (хәтта аларга тәңгәл елга юкка чыккан яки исемен алыштырган булса да).

Казансу бассейнында санап үтелгән билгеләргә ия түбәндәге ойконимнар бар, әмма аларга тәңгәл гидронимнар юк:

а) **Югары, Түбән** компонентлары булган ойконимнар: Югары Әзәк (Верхний Азяк), Югары Шүләнгер (Верхние Шеленгуры) (чагыштыр: Шеленгур), Югары һәм Түбән Шашы (Верхние и Нижние Шаши), Югары һәм Түбән Оры (Верхняя и Нижняя Ура);

ә) **баш** компоненты булган ойконимнар: Шулабаш, Шурабаш, Айбаш, Апсабаш;

б) күплек сандагы исем рәвешендәге ойконимнар: Әке (Аки), Бирли, Дөбьяз (Дубъязы / Дубъясы), Каймар (Каймары), Комыргуҗа (Кумургузы / Коморгузя), Коркачык (Куркачи), Мөрәле (Мрали / Мурали), Салмачы (Салмачи), Сасмачи, Турнали, Ульязы, Чыпчык (Чепчуги), Шуманы / Шуман, Эстачи, Югары Шүләнгер (Верхние Шеленгуры).

Күрәсең, а) һәм ә) пунктларындагы ойконимнар юкка чыккан Шүләнгер (чагыштыр: Шеланда, Шелдаис, Шелна, Шелокшанка,

Шиланлы елгалары), Шула (чагыштыр: Шуля елгасы) һәм Азяк (чагыштыр: төрки **озек / өзөк** «река, речка», карталарда еш кына **узяк**) гидронимнарыннан ясалганнар [Мурзаев, с. 406]. ә) пункты ойконимнары шулай ук гидронимнардан килеп чыккан булырга мөмкин.

Урта Идел буе гидронимнарына этимологик анализ түбәндәге кабатлана торган элементларның булуын күрсәтте: **ар, ба, га, да / до, ка, ем / им, ж / жа / жу, з / зай, лы, лей, ма, ра, с / са / сы, т / ты / тай, ш / ша** һ.б. Э.М. Мурзаев сүзлегендә бу элементларның мәгънәләрен эзләү нәтиҗәсендә аларның бер өлешен тәңгәлләштерергә мөмкин булды: венг. **ар** «поток», манси **ари** «речка», самод. **ба / бу / бы / би** «река», сельк. **гу / гы** «река», эвен. **до** «река», хакас. **зай** «река», морд. **лей / ляй** «речка», алт. **кол** «река» һ.б., мәсәлән, тат. **су** «вода» Суык Су һәм Ия-Су гидронимнары составына керә; тат. **ширмә** «река» – Ямаширмә елгасы; төрки, монг. **сала** «приток» – Сула / Сыла / Сола елгасы; себ.-тат. **ман** «река» – Лашман / Ылашман елгасы, Шуман торак пункы; чув. **шу** «вода» – Шуман торак пунты; морд. **лей / ляй** «река, речка» – Киндерля / Киндерлей елгасы; коми **сер** «река» – Серда / Сәрдә елгасы; манси **я** «река» – Ия-Су елгасы; венг. **ар** «река, поток» – Әрчу (Арча / Арск), Арняш / Орняш / Урняш, Бимәр / Бимерь / Бимерка (чагыштыр: Бима торак пункты) елгалары; самод. **чу** «река» – Арчу (Арча / Арск торак пункты), Ташкичү елгалары; ненец. **и** «вода» – Ия-Су елгасы; эвен., эвенк. **бира** «река» – Бөреле (Бөреле торак пункы), Бирәзә / Вереза / Верезинка елгалары; эвен. **до** «река» – Сәрдә / Серда елгасы; маньч. **ула** «большая река» (чагыштыр: төрки. **олы** «большой») – Ылашман / Лашман елгасы; тунг.-маньч. **му / муэ** «вода» – Му / Муй елгасы; аринск. (үле тел, кет теленә якын) **куль** «вода» (чагыштыр: тат. **күл** «озеро») – Күлтәс елгасы (Күлтәс / Культесы торак пункты); кет. **ур** «вода» – Урмаш, Урнаш / Орнаш / Арняш елгалары, хакас. **зай** «река», протоболг. **зәй** [Байчоров, с. 129] «река» – **Зай / Зәй / Дәй / Ди / Зи** елгасы [Гарипова, с. 42] (Зәй / Заинск, Югары Зәй / Верхний Зай, Яңа Зәй / Новый Зай, Зәй-Салаяз / Зай Солояз, Зәй-Чишмә торак пунктлары).

Бу чагыштыру Урта Идел буенда **елга исемнәре**, нигездә, **төрле телләр лексемаларыннан төзелгән «елга», «су» дигән мәгънәле гибридлы исемнәрдән** гыйбарәт, дип нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирде. Мәсәлән, ТРда Ия-Су елгасы исеме өч компоненттан тора: ненец. **и** «вода»+ манси **я** «река» + тат. **су** «вода»; Шуман ойконимы ике компонентлы: чув. **шу** «вода» + себ.-төрк. **ман** «река»; **Серда / Сәрдә** гидронимы [Гарипова, с. 108]) = коми **сер** «река» [Мурзаев, с. 503] + эвен. **до** «река», протоболг. **дәй** «река» [Байчоров, с. 128] (Рус Сәрдәсе торак пункты); Самара өлкәсендә: **Аскула** елгасы = хант. **ас** «река (большая)» [Мурзаев, с. 58] + алт. **кол** «река», чагыштыр: баш. **кул** «низина, овраг» [Мурзаев, с. 148], моннан – Аскула ойконимы, аның иске варианты Аскул, Аскула; Пенза өлкәсендә: **Азясь** елгасы = хант. **ас** «река (большая)» + протоболг. **зәй** «река» + тат. **су** «вода», моннан – Азясь, Большой Азясь, Малый Азясь, Николо-Азясь ойконимнары; **Аришка** елгасы = манси **ари** «речка» = чув. **шу** «вода»

[Мурзаев, с. 528] + рус. аффикс **-ка,** моннан – Аришка ойконимы; **Арчада** елгасы = венг. **ар** «поток» + госм., чаг. **чай** «маленькая речка» [Радлов, т. 3, с. 1824], протоболг. **джай / чай** «река» [Байчоров, с. 128] + эвен. **до** «река», протоболг. **дай / дәй** «река», моннан – Казанская Арчада, Никольская Арчада, Покровская Арчада ойконимнары; **Сердоба** елгасы = коми **сер** «река» + эвен. **до** «река» + самод. **ба** «река», моннан – Малая Сердоба, Сердобинка, Сердобск ойконимнары; **Час** елгасы = госм., чаг., протоболг. **чай** «речка» + тат. **су** «вода», моннан – Новые Часы, Старые Часы ойконимнары.

Киндерлей / Киндерля елгасы атамасының ике вариантта йөрүе соңгы [й] авазының төшеп калу ихтималы булу турында сөйли. Шул нигездә Бөреле һәм Бирәзә гидронимнарының килеп чыгышын ике компонентның кушылмасы буларак та аңлатып була: эвен. **бира** «река» + морд. **лей** «речка» һәм эвен. **бира** «река» + хакас. **зай** «речка», чагыштыр: Татарстанда Зәй елгасы һәм Башкортстанда Бира елгасы.

Бөреле гидронимына туры килә торган Бөреле ойконимы **-ли** кушымчасының, **-ле** кушымчасы кебек үк, морд. **лей**ның («речка») фонетик варианты булып торуын раслый. Ул чагында Кавал / Ковали, Казиле / Казыли, Мөрәле / Муралинка гидронимнары, шулай ук Мөрәле / Мрали, Бирли, Торналы / Турнали ойконимнары морд. **лей**дан килеп чыккан.

Бирәзә / Вереза / Верезинка гидронимының һәм Бирәзә, Верези ойконимнарының вариантлары атамалардагы **-за / -зә / -зи** кушымчаларының хакас. **зай**ның («речка») вариантлары булып торуын күрсәтә. Ул вакытта Коморгузя / Кумургузы / Комыргуҗа ойконимын да шул ук **зай** термины белән бәйләп була. Дубъязы / Дубъясы / Дөбьяз ойконимының өч варианты **-зы / -сы / -з** кушымчаларының хакас. **зай**ның вариантлары булуы турында сөйли. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: хакас телендә **зай** терминыннан тыш шул ук «речка, ручей» мәгънәсенә ия **сай** сүзе дә бар. Ул вакытта **-сы** кушымчасы тат. **су** «вода»га да, хакас. **сай**га да туры килергә мөмкин. Нәтиҗәдә, Наласа, Чабакса, Күлтәс / Культесь ойконимнары төрки **сай**, **су**дан барлыкка килгән. Шулай итеп, **-са, -сь** кушымчалары төрки **сай, су**га барып тоташа. Димәк, Инса, Корса / Курса, Нокса, Мораса гидронимнары да шул ук рәткә керәчәк.

Арчу / Арча атамаларында **-ча / -чу** кушымчаларының чиратлашуы **-ча** кушымчасының самод. **чу**ның («река») фонетик варианты булырга мөмкин, дип фаразларга мөмкинлек бирә. Ул чагында Чекурча / Чекурчинка гидронимын да самод. **Чу**га бәйләп була. Хәер азәрб., төрек. **чай**ны («речка, река») да күздә тотарга кирәк. Мөгаен Кипячий гидронимы, Куркачи / Коркачык, Эстачи, Салмачи, Сасмачи ойконимнары да шул ук рәттә урын аладыр.

Суык-Су елгасының атамасына игътибар итик. Ул салкын су мәгънәсенә ия. Ягъни исемдә аергыч һәм аерылмыш – бер үк тел сүзләре. Бу ТР территориясе буйлап ага торган Кичуй елгасының

мәгънәсен ачыкларга ярдәм итә. Ул ике компоненттан тора: венг. **ко** «камень» + самод. **чу** «река» (шунысы билгеле: самодий һәм фин-угор телләре бер үк Урал телләре семьялыгына керә). Ул вакытта **кө + чу** тезмәсе Таш елга («Каменная речка», «Каменка») мәгънәсен бирә. Моннан, Ташкичү гидронимы ике татар компонентыннан тора: тат. **таш** «камень» + тат. гидронимы Кичү. Монда тат. **таш** фин-угор атамасын яртылаш тәрҗемә итү (бу күренеш ярым калька дип атала) нәтиҗәсендә барлыкка килгән, ягъни ул да «Каменка» мәгънәсен бирә, ә икенче яктан, ул бертөрле диярлек аталучы һәм бер-берсенә якын урнашкан ике елганы аеру өчен хезмәт итә.

Казансу елгасы бассейнының югарыда санап үтелгән гидроним һәм ойконимнарыннан без түбәндәгеләрнең этимологиясен ачыклый алабыз: Шүләнгер / Шеленгур ойконимы ике компоненттан тора: хакас., сельк., чулым., шор. **шул** «елга, инеш» («река, речка») + мар. **энгер** «елга, инеш» («река, речка»), ягъни елганың беренчел атамасы Шүләнгер була. Шулабаш ойконимы Шула елгасы атамасыннан килеп чыккан, ул я хакас. «елга, инеш»кә («река, речка») барып тоташа, я ике компоненттан тора: чув. **шу** + морд. **лей** «инеш» («речка»). Дөбьяз ойконимын дүрт компонентның кушылмасы дип карап була: эвен. **до** «елга» («река») + самод. **би** «елга» («река») + манси **я** «елга» («река») + хакас. **зай «инеш» (**«речка»). Бирли һәм Мөрәле / Мрали ойконимнары Бөреле һәм Мөрәле гидронимнарына барып тоташа. Ульязы ойконимы өч компоненттан тора: кетс. **уль** «су, елга («вода, река») + манси **я** «елга» («река») + хакас. **зай** «инеш» («речка»). Сасмак / Сасмачи ойконимында манси **сос**ны «чишмә» («ручей») аерырга мөмкин.

Казансу елгасы бассейнында шулай ук берлек сандагы исемнәр рәвешендәге ойконимнар да бар: Әйша (Айша), Әлдермеш (Алдермыш / Альдермыш), Берек (Брек), Гөберчәк (Губурчак), Әбрә (Ибра / Ибря), Кушлавыч (Кошлауч / Кошлоус / Кушлауч), Кер-Хайван / Курхайван / Курхойван, Поник, Сарай-Чокырча (Сарай-Чекурча), Сеҗе (Сиза), Сикертән (Сикертань / Сикертан), Таршна / Таршня-Чирша, Өмбе (Уньба), Үрнәк (Урняк), Рясь, Рязь, Юльба, Чемяк, Яваш.

Санап үтелгәннәрдән түбәндәге ойконимнарның килеп чыгышын ачыкларга мөмкин: 1) Ибра = ненец. **и**«су» («вода») + эвен. **бира** «елга» («река»). 2) Поник, чагыштыр: Поника, Поники, Поникий Ключ, Поникла елгалары. **Пониква** термины белән суы агым уңаена кибә барган елга тибын билгелиләр, чагыштыр: словак **пониква** «агым юкка чыккан урын». 3) Курхойван = хант. **кор** «сазлык» («болото») + эвенк. **хой** «сазлык» («болото») + ненец. **ванг** «тирән сөзәк чокыр, чокыр, уйсулык, ерым» («котловина, впадина, ложбина, овраг»), ягъни «сазлыклы уйсулык» («болотистая ложбина»). 4) Рясь, Рязь (чагыштыр: Ря, Ряса елгалары) = Ря елгасы + хакас. **сай / зай** «инеш» («речка»). 5) Сарай-Чекурча (чагыштыр: Сара елгасы) = фин.-уг. **сара** «кушылдык» («приток»). 6) Сиза (чагыштыр: Сизяшурка елгасы) = ненец. **сё** «ермак» («проток») + хакас. **зай** «инеш» («речка»), яисә кет. диал. **сис / сез** «елга» («река»). 7) Сикертән (чагыштыр:

Сикертмә, Секерка елгалары) = ненец. **сё** «ермак» («проток») + хант. **кор** «үсемлекләр басмаган, чиста, баткак саз» + ненец **танё** «күлгә коючы инеш». 8) Юльба (чагыштыр: Юл, Юлма елгалары) = төрк. **юл** «инеш» («речка) + самод. **ба** «елга» («река»).

Гидронимнар структурасына анализ аларның составына кет, тунгус-маньчжур, самодий, фин-угор һәм төрки гидрографик терминнары керүен күрсәтә. Этимологияләштерелгән ойконимнар таблицасын төзик:

Елга	Кет	Тунг.-маньч.	Самод.	Фин-угор	Төрки	Тиңләштерелмәгән
Азяк					өзек	
Суык-Су					суык+су	
Ия-Су			и	я	су	
Сула / Сыла / Сола						
Арча / Әрчу			чу	әр		
Бөреле		бира		лей		
Бирәзә		бира			зай	
Дөбьяз / Дубъязы		до	би	я	зай	
Ульязы	уль			я	зай	
Шүләнгер / Шеленгур				энгер	шул	
Шуман / Шуманы					шу+ман	
Сәрдә / Серда		до		сер		
Ташкичуй			чу	кө	таш	
Шула				лей	шу, шул	
Ибра		бира	и			
Курхойван		хой	ванг	кор		
Сарай				сара		
Сикертән /Сикертань			сё, танё	кор		
Юльба			ба		юл	
Ылашман		ула			шу+ман	
Муй		му				
Ямаширма				я	ширма	ма
Сасмачи			чу	сос		ма
Салмачи			чу		сала	ма
Рясь/Рязь					сай/зай	ря
Күлтәс/Культесь					сай	те

Таблицага анализ ясаганнан соң, түбәндәге нәтиҗәгә килергә мөмкин: гидронималарда кет терминнары, гадәттә – беренче, ә төр-

ки терминнар соңгы урында тора. Моннан тыш гидронимга бер үк вакытта бары төрле тел төркемнәренең бер мәгънәле лексемалары гына керә. Ул вакытта без Салмачи гидронимында **сала** термины төрки түгел, чөнки ул беренче урында тора, дип нәтиҗә ясый алабыз. Димәк, Сула гидронимының килеп чыгышы да төрки түгел. Юльба ойконимындагы **юль** дә төрки була алмый, мөгаен ул – кет телендәге **уль** «су» («вода»). Бер гидронимда бер мәгънәгә ия ике төрки терминның үзара кушылуын да кабул итеп булмый, димәк, аның **шу** форманты төрки түгел. Шүләнгер / Шеленгур гидронимында да **шул** термины төрки була алмый. Бу термин самодий телләрендә дә очраганлыктан, аны тиешле төркемгә күчерәбез. Без **ч** / **ш** чиратлашуының бу төркемдә генә очравын күрәбез, димәк, чув. **шу**ның «су» («вода») килеп чыгышы төрки түгел, ә самод. **Ря**ның тәңгәлләштерелмәгән топоформанты Ря гидронимын биргән, Иделнең борынгы мордва телендәге атамаларын искә төшерик – Ра, Рав, Раво. Аларны молд. **рыу**, рум. **риу**, порт. **рио**, ингл. Ривер «елга» («река»), бор. һинд. **райас** «агым» («поток, течение») белән чагыштырырга мөмкин. Урта Идел буенда субстрат һинд-европа гидронимы **Ря** һәм «елга» мәгънәсендәге **ра** / **рә** лексемасы сакланып калган дип уйлыйбыз.

Шулай итеп, гидронимнарны гибридлы исемнәр буларак анализлауның тәүге тәҗрибәсе элек билгеле булмаган күп кенә ойконим һәм гидронимнарның этимологиясен ачыкларга мөмкинлек бирә. Ә инде Себердәге фин-угор, төрки һәм башка халыкларның гидрографик терминнарының гидронимнар составында булуы бу халыкларның элек Урта Идел буенда яшәгәнлеген расларга мөмкинлек бирә. Безнең фикеребезчә, себер-төрки гидрографик терминнары һуннарның күчеше чорында, ягъни безнең эраның IV гасырыннан да соңга калмыйча кертелгәннәр. Һәм алар, татар терминнарыннан кала, иң соңыннан барлыкка килгәннәр. Калган барлык топоформантлар да алданрак килеп чыккан. Кет топоформантлары иң борынгылардан санала. Элегрәк монгол гидрографик терминнары Урта Идел буенда Алтын Урда чорында барлыкка килгән дип фаразлана иде. Безнең анализ биредә **сала** («кушылдык») монгол терминының тагын да иртәрәк барлыкка килүе турында сөйли.

Анализ гидронимнарның иң борынгы топонимнар булуын тагын бер кат исбатлый. Алар үзләрендә әлеге территориядә төпләнеп яшәгән борынгы халыкларның лексикасын һәм фонетикасын саклаганнар һәм, шул рәвешле, бу очракта Урта Идел буе халыкларының килеп урнашу тарихына, этногенезына үзенчәлекле ачкыч булып торалар.

Гидронимнарга этимологик анализ ясап, Урта Идел буенда яшәүче халыклар, алар миграциясенең чиратка салынганлыгы турында беренчел нәтиҗәләрне ясарга мөмкин. Урта Идел территориясендә Идел буе һәм Себернең фин-угор халыклары, Себернең самодий, тунгус-маньчжур һәм төрки халыклары, шулай ук Кара диңгез буендагы көньяк төрки халыкларының эзләре бар. Фин-угор катламы – иң борынгы катлам. Аннан соң я көньяк төрки, я Себер катламы килә,

алар төрле эзлеклектә чиратлаша да алалар. Иң югары катлам татар һәм чуваш телләреннән тора. Соңгы нәтиҗәләргә килү өчен, материалларны җентекләп статистик эшкәртү сорала.

Әдәбият

Байчоров С.Я. О протобулгарских географических названиях в верховьях Кубани // Вопросы взаимовлияния и взаимообогащения языков. Черкесск, 1978. 178 с.

Гарипова Ф.Г. Словарь гидронимов Татарии. Казань: Татар. кн. изд-во, 1984.

Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М.: Мысль, 1984. 656 с.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 1–4. СПб., 1905.

Татарская АССР. Административно-территориальное деление. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986.

Труды Казанского филиала АН СССР. Серия энергетики и водного хозяйства. 2. Казань, 1959.

Куряева Рауза Исмаил кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент (Казан)